

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР

АНДРЕЙ СТЕФАНОВ БОБЕВ

**ВЕТХОЗАВЕТНИТЕ ЧЕТИВА ЗА СТРАСТНАТА
СЕДМИЦА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА БОГОСЛУЖЕБНА И
НЕБОГОСЛУЖЕБНА КНИЖНИНА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и
научна степен „доктор“
по професионално направление 2.1. Филология (Български език.
Старобългарски език)

Научен ръководител: доц. д-р Татяна Мострова

София
2017

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Кирило-Методиевския научен център на БАН на 08.02.2017 г.

Дисертационният труд съдържа: 0. Увод (стр. 1–6); 1. Лекционарият като богослужебна книга (стр. 7–30); 2. Методически аспекти на изследването (стр. 31–48); 3. Текстологически и езикови особености на избраните перикопи (стр. 49–420); 4. Екскурси (стр. 421–480); 5. Изводи (стр. 481–489); 6. Използвана литература (стр. 490–515); 7. Приложения (стр. 516–571).

Състав на научното жури:

проф. д-р Маргарет Димитрова – рецензент

доц. д-р Татяна Илиева – рецензент

проф. д.ф.н. Татяна Славова

доц. д-р Ивона Карачорова

доц. д-р Татяна Мострова

Откритото заседание за защитата на дисертационния труд ще се състои в сградата на Кирило-Методиевския научен център на БАН на 21.04.2017 г. от 13,00 ч.

Материалите по защитата са на разположение в Кирило-Методиевския научен център и на сайта на Центъра: <http://kmnc.bg/>

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

0. Увод	1
Обект, обем, цели и задачи на изследването	1
Актуалност, научна новост, теоретична и практическа значимост на изследването	4
1. Лекционарият като богослужебна книга	7
Терминологичен обхват на понятието „лекционарий“	7
Практиката на перикопно четене в първите векове на Църквата. Богослужебни “ядра” на формиране на устойчиви състави. Произход на старозаветния лекционарий	9
Практиката на перикопно четене на Ветхия Завет и древният баптизмален обред	11
Локални разновидности на лекционарната практика в по-късно време	12
Византийският Профитологий	14
Формиране на византийския Профитологий	14
Лекционарните практики според византийските манастирски устави	15
“Стандартният” гръцки профетологий	16
Лекционарната практика сред православните славяни	18
Проблеми на първоначалната адаптация на Паримейника сред православните славяни	18
Съставът на славянския Паримейник спрямо този на гръцкия Профитологий	19
Етапи на развитие. "Изчезването" на паримейника	21
История на проучването на славянския Паримейник	25
2. Методически аспекти на изследването	31
Източници на изследването	31
Използвани издания на гръцкия и латинския текст	43
Едиционни принципи	44
3. Текстологически и езикови особености на избраните перикопи	49
Законоположителни книги. Перикопите от Книга Битие. Текстологически и езиков коментар на вариантите.	49
Пророчески книги	171
Перикопите от Книгата на пророк Иона. Текстологически и езиков коментар на вариантите	171
Перикопата от Книгата на пророк Софония. Текстологически и езиков коментар на вариантите	367

Перикопата от Книгата на пророк Захария. Текстологически и езиков коментар на вариантите	398
4. Екскурси	421
Екскурс 1. Някои терминологични въпроси. Дефиниции на ключови за това изследване понятия.	421
Екскурс 2. Методика на колирането	436
Екскурс 3. Теоретични проблеми, засягащи преводаческите принципи, техника и стил на старобългарските книжовници	445
Екскурс 4. Теоретически проблеми, засягащи възпроизвеждането на текста. Вариант. Причини за вариране. Вариантът като резултат и като процес. Вариант и лема, изменение и константност. Рецензия. Критерии за определянето на рецензията.	452
Екскурс 5. Критическите издания – преглед и оценка с оглед на приложените в тях едиционни принципи	465
5. Изводи	481
6. Използвана литература	490
7. Приложения	516
Приложение 1. Списък на славянските преписи на Паримейника	516
Приложение 2. Съпоставителна таблица на сиглите и номерациите, използвани в досегашни изследвания на паримейника	530
Приложение 3. Списък на южно- и източнославянските небогослужебни библейски преписи	533
Приложение 4. Съпоставителна таблица на сиглите и номерациите, използвани у Михайлов 1904, Михайлов 1912	561
Приложение 5. Списък на гръцките старозаветни лекционарии	562

0. УВОД

Обект, обем, цели и задачи на изследването.

Общият обект на изследването – така, както е формулиран в заглавието на дисертационния труд – е един исторически, богословски и богослужебно формирал се устойчив състав от старозаветни текстове, който е календарно мотивиран – предназначен за православното богослужение през времето на Страстната седмица.

Някои аспекти от формирането на този устойчив състав, както и от мястото и значимостта му в богослужението – аспекти, които нагледно аргументират нуждата включените в него текстове да бъдат проучвани именно в своята богослужебна свързаност, – ще бъдат накратко изложени в Глава I от изследването.

Частни обекти следователно са отворена група ръкописи, съдържащи тези четива – богослужебни преписи (паримейници, триоди, минеи, псалтири, часослови и др.) и небогослужебни преписи, включващи посочените текстове с литургически адрес.

Обемът на изследваните текстове се определя от теоретични и прагматични фактори. Теоретичните фактори са:

- 1) формирането на състава на ветхозаветните перикопи за Страстната седмица като литургическа макроцялост;
- 2) предполагаемото отнасяне на първоначално появилия се славянски превод на този литургически състав към единен преводачески акт;
- 3) възможността чрез проучване на историята на перикопите да се открият научно значими факти и тенденции.

Относно 1). Така дефинираният обект в неговия изследван обем автоматично изключва тези славянски преписи на ветхозаветните четива, които принадлежат на западната, католическа, традиция, тъй като техният състав представлява друга традиция, а текстологическите и общите им езикови особености са получили отделен, до голяма степен самостоятелен развой. Същото важи за славяноезичните преводи от еврейски и други семитски езици, обслужващи като своеобразни „таргуми“ нуждите на юдейската (или юдействащата) традиция. Досега публикуваните проучвания върху различните форми на славяноезичните библейски текстове показват, че нито една от тези форми не може да се разглежда като напълно самостоятелна, като русло само по себе си – въпреки всички възможни аргументи от конфесионално естество. Напротив, всяко ново преводаческо, редакторско или рецензионно начинание не стартира *ab nihilo*, а се позиционира и контекстуализира сред широк спектър от първични източници и вторични тълкования, преработки, компилации и т. н. Съвместяването им в рамките на едно проучване би било ненужно разширяване на обема на частните изследователски

обекти, затова тук те бяха изоставени и вниманието се съсредоточи само върху православната традиция.

Прагматичните фактори, уточняващи обема на проучвания общ обект и частните обекти, са:

1) обективният състав на достигащите до нас и достъпни за изучаване източници;

2) организационни.

Относно **1)**. Археографски справки – съвсем не изчерпателни – относно съхранността на отделните направления в традицията са предложени в настоящото изследване. Голяма част от преписите обаче ми бе недостъпна към момента на завършване на работата. Въпреки усилията да бъдат приведени като материал за проучване оптимален брой преписи на Паримейника и максимален брой небогослужебни преписи, а от другите богослужебни книги да се направи разумен подбор, трябва да се признае, че очертаният кръг на използваните тук източници има до голяма степен произволен характер (впрочем, причинена от обективни обстоятелства слабост на славистичната библиестика).

Относно **2)**. Към момента на започване на изследването други сътрудници на Кирило-Методиевския научен център бяха вече ангажирани с проучването на отделни библейски книги във връзка с дългогодишния проект за издаване на старобългарската рецензия на Стария Завет по основен ръкопис РНБ, ОСРК, ф. 550, № F.I.461.

Работата на проф. д.ф.н. Румяна Златанова (Книга на дванадесетте пророци) и проф. д-р Лора Тасева, проф. д-р Мария Йовчева и доц. д-р Татяна Илиева (Книга на пророк Иезекиил) вече беше увенчана от публикацията на съответните томове от изданието.

Все още продължава работата на проф. д-р Светлина Николова (Книга на Исус, син Сирахов), доц. д-р Татяна Мострова и гл. ас. д-р Стилияна Баталова (Книга на пророк Исая, Книга на пророк Иеремия и свързаната с нея Книга на пророк Варух); доц. д-р Веселка Желязкова (Книга Изход).

Откъси от почти всички посочени книги (без Исус Сир.) влизат в състава на паримейните четива за Страстната седмица, но степента на проученост на небогослужебната традиция спрямо богослужебната не е еднаква.

От друга страна, авторът пое ангажимента в рамките на това мащабно начинание да работи върху подготовката за публикация на Книга Иов – задача, която се очертава твърде многопластова (предвид идентифицираните досега поне три небогослужебни превода), за да бъде включена в труда дори в частта, засягаща богослужебната традиция.

Предвид така очертаното състояние на работата върху старозаветните текстове, имащи „литургически адрес“ през Страстната седмица, беше сметнато за необходимо да се ограничи обемът на проучванията си върху само част от

перикопите – онези, за които в момента авторът разполага с по-богат ръкописен материал, отколкото са имали предходните изследователи, съответно – до четивата, за които работата ми би могла да носи повече или по-малко нова информация.

Така общо перикопите, които са обект на проучването, са следните:

<i>Велики петък</i>	Утрения	Зах. 11:1-13
<i>Велика събота</i>	Вечерня	Бит. 1:1-13 Иона 1:1-16; 2:1-11; 3:1-10; 4:1-11 Соф. 3:8-15 Бит. 22:1-18

Цели

Единствената валидна цел при проучването на една богослужерна книга – от гледище на достъпния за дадената епоха инструментариум – може да бъде само цялостното ѝ, всестранно опознаване, натрупването на изчерпващо познание за нея.

Разбира се, тъй като такова холистично познание е непомерно за ограничените човешки възможности, налага се то да бъде положено като идеална цел, и да бъдат открити не така мащабни, прагматично ориентирани научни цели. Всички индивидуални цели, частни по своя характер, могат да бъдат само подстъп към осъществяването на цялото.

Такива прагматични цели изследването си поставя няколко.

◊ Да се очертае, доколкото е възможно, проблематиката, свързана с проучването на Паримейника като богослужерна книга и на системата от старозаветни перикопи в богослужението сред православните славяни – тоест обзорът на известното да стане отправна точка за бъдеща работа върху неописаното, непроученото, недоизясненото.

◊ Да се проверят чрез практическото им приложение върху подбрани текстове принципите на текстологическа работа с библейския текст, като на изпитание бъдат подложени както отдавна утвърдени в „текстовата критика“ „аксиоми“, така и нови теоретични достижения.

◊ Да бъдат подложени на съпоставителна проверка резултатите от някои досегашни проучвания върху историята на богослужерните и небогослужерните библейски преписи сред православните славяни.

◊ Да се натрупа достатъчно количество фактически – и преди всичко текстологически – материал, който да даде основание за изработването на съвременна методика за проучване на посочения обект на изследване.

Задачи

- Изработване на ориентировъчни археографски обзори: 1) на съхранените преписи на Паримейника; 2) на съхранените небогослужебни преписи.
- Набор на основните текстове (с отчитане на грешките на предишни издания) и колация на избраните преписи.
- Анализ на текстологическите отношения между гръцките и славянските богослужебни и небогослужебни преписи – доколкото е възможно и има значение за проучването на славянската традиция.
- Анализ на текстологическите изменения, настъпили в традицията на славянските богослужебни преписи, с паралелна съпоставка с аналогичните изменения, настъпили в традицията на небогослужебните преписи.
- Прилагане на комплексен метод на изследване, който включва езиково-текстологичен анализ в диахронен аспект в съпоставка с актуални данни на екзегетически и историко-археографски изследвания в областта на библеистиката.

Актуалност, научна новост, теоретична и практическа значимост на изследването

Актуалността на изследването е обусловена от подновения в последните десетилетия научен интерес към проучването на славяноезичните форми на Свещеното Писание. Този подем не е изолиран процес. Той се случва на фона на значими като обхват и резултати научноизследователски начинания, които се наблюдават във всички направления на палеославистиката. До голяма степен тази нова „модерност“ на Средновековието е продиктувана от налагащата се проблематика на съвременното глобално информационно общество – видяна преди всичко в нуждата от преоткриване и популяризиране на устойчиви модели на културна (само)идентификация. Миналото – особено „официалното“ минало, към което принадлежи и религиозната сфера – предлага (пресупозизирано) устойчиви средства, които могат да бъдат употребени както в посока на етно-конфесионално обособяване, така и в посока на глобализация, на формираща се „национална“ идентичност.

Изследването – въпреки прагматичното ограничение на предмета, целите и задачите – също се стреми да се впише в споменатото „съживяване“ на палеославистичната библеистика чрез собствените си скромни дадености.

В частност темата на изследването е актуална, както стана ясно, и за научното звено – Кирило-Методиевския научен център на БАН – заради дългогодишната научноизследователска работа, която учените от КМНЦ провеждат, върху традицията на славянските библейски преводи.

Научна новост. Теоретичната значимост. Практическата значимост

Иновационните елементи в дисертационния труд могат да се търсят преди всичко в следните посоки:

За работата с текстовете е привлечен голям брой преписи (общо 104 ръкописа), за да се компенсира, доколкото е възможно, неравномерното разпространение в писмената традиция на отделните библейски книги, перикопи от които са подложени на анализ. За някои от проучените перикопи за първи път се прави толкова мащабно проучване на текстовата традиция. Тук трябва да се посочи Книгата на пророк Иона, която е колирана изцяло по 32 богослужбни и небогослужбни преписа и частично – по 17.

Голяма част от привлечените в изследването ръкописи за първи път се подлагат на детайлна текстологическа работа, а някои от преписите дори изобщо се проучват за първи път.

Прилага се изчерпваща колация на всички значещи особености на съпоставените преписи (в някои случаи се привеждат варианти и на фонематично/фонологично/правописно ниво, ако са налице перспективи те да носят текстологическа информация). Изчерпващата колация и детайлизиращият, доколкото е възможно, анализ на текстологическите възли са взаимосвързани аспекти на работата. Но събраният текстологически материал може да бъде обект и на други изследвания от различно естество. Тъй като материалът не е „подбран“, тоест подчинен на предвзето ограничение за проучване само на определен тип езикови и текстологически процеси, той съдържа фактически всички релевантни факти, съдържащи се в подобрения обем от текстове в използваните преписи. Ето защо може да бъде „пренареждан“ от бъдещите изследователи и да бъде обект на различни типове работа.

Заради големия обем на колационния апарат и трудностите при експлициране на информацията в него, приложени са някои нови подходи за графично и структурно открояване на данните. Някои от използваните средства – напр. „поетапното“ излагане на сложните транспозиции – се прилага в дисертационния труд за първи път.

Събраният текстологически материал се коментира, доколкото е разумно, изчерпващо, без вариантите да се делят на „значими“ и „маловажни“.

Анализът полага явленията от историята на езика в текстологически контекст, като се стреми да идентифицира причините за текстологическите процеси не само в езиковия развой сам по себе си, но в широк кръг от екстралингвистични фактори – богослужбни, богословски, културологични и др.

Обогатява се с нова информация представата за определени процеси в традицията на славянските библейски преписи, най-вече за преводаческите принципи в най-ранната епоха от развоя на славянската книжнина; за принципните разлики в преводаческото и редакторското отношение към текста при работата

върху богослужебната и върху небогослужебната текстова форма; за характера на измененията, внесени в текста чрез атонската редакция и рецензия.

Приложенията (списъци на славянските паримейници, на небогослужебните преписи, съпоставителни таблици на техни сигли в различни изследвания, както и списък на гръцките профитологии) съществено обогатяват популярната до момента археографска информация относно изследваните типове книги. Така значително е разширен хоризонтът на съхраненост на ръкописната традиция. Докато най-голям брой запазени паримейни преписи до момента е посочен в изследванията на А. А. Пичхадзе – около 60 ръкописа и фрагмента, то в Приложение 1. са изброени 100 преписа. Докато често цитираният списък на небогослужебните преписи, публикуван от Р. Матийсен в 1983 г., съдържа 141 ръкописа и фрагмента, то в Приложение 3. са изброени 259 ръкописа (при разширени хронологични граници).

Направеният опит за адаптиране на съвременни достижения в западната текстология към славянския материал дава възможност да се проблематизират ограниченията, предлагани от различните подходи, и следователно да се поставят въпросите за някои „слепи петна“ в методите, стари или нови. Без значение дали бъдещите проучвания ще валидират или отхвърлят изложените теоретични съображения и тяхното прилагане в анализа на материала, периодичното „усъмняване“ в методиката и в нейните резултати може само да бъде от полза за общия научен развой.

Теоретическата значимост се изразява преди всичко в следните насоки:

На много места текстът коментира принципи на класическата текстология с оглед на тяхната приложимост в палеославистичната библеистика, за да аргументира нуждата от търсене на нови подходи в тази област.

Проблематизирани са устойчиви модели за интерпретация на известните явления в историята на славянската Библия, които са се вкоренили в палеославистиката през ХХ в.

В анализационната методика са въведени, може би за първи път в славянската текстология, някои нови достижения в науките за текста.

Направен е опит за изграждане на единна и непротиворечива терминологична система. Резултатите от него, разбира се, са дискуссионни, но илюстрират необходимостта от осъвременяване на теоретичната база на палеославистичната текстология.

Практическата значимост на изследването се състои най-вече в това, че то акумулира голям обем подробни текстологични данни за проучените перикопи, като събраният фактически материал подлежи в бъдеще на разностранно проучване чрез разнообразни методики.

1. ЛЕКЦИОНАРИЯТ КАТО БОГОСЛУЖЕБНА КНИГА

Първа глава е посветена на някои основни проблеми, свързани с историята и структурата на старозаветния лекционарий.

На първо място е разгледан въпросът за обема на понятието „лекционарий“, като са дефинирани основните лекционарни типове, които са в употреба в православното богослужение.

Обръща се внимание на формирането и нормирането на практиката на перикопно четене през първите векове на християнската Църква. Очертани са някои от основните линии на приемственост между юдейското храмово богослужение и християнския обред. Поставен е акцент върху тясната взаимовръзка между изграждането на устойчивите състави от ветхозаветни перикопи и древния баптизмален обред. Отбелязана е нееднородността на различните локални традиции, в резултат на която византийският Профитологий се отличава съществено от другите древни лекционарни системи. Отделено е внимание на формирането на Профитология, като се подчертава, че различните манастирски устави дават много съществени отклонения както от традиционно приетия състав, така и в самата техника на четенето. Изложен е най-общо съставът на „стандартния“ византийски Профитологий.

След това изложението преминава към кратък обзор на лекционарната практика сред православните славяни. Посочени са някои недостатъчно проучени аспекти на първоначалната адаптация на Паримейника сред славяните. Съставът на Паримейника е коментиран от гледна точка на неговите съвпадения и несъвпадения с Профитология. Очертаните са етапите на развитие на Паримейника: от първоначалния му превод до XIII в.; през XIV–XV в.; от XVI в. и досега. Предложена е гледна точка за вътрешните, собствено богослужебни и църковно институционални причини за „изчезването“ и неколкотократно възраждане на Паримейника.

Очертани са най-общо резултатите от досегашните научни изследвания върху Паримейника, а по-общо (с оглед и на небогослужебните текстове) – и резултатите от досегашните проучвания върху онези библейски книги, четива от които влизат в състава за Страстната седмица.

2. МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изложени са някои съображения на автора относно валидността на опосредстваната работа с ръкописните източници (тоест чрез чужди изследвания), с което е мотивирано графичното обозначаване в дисертационния труд на източници, с които авторът е работил *de visu*, и такива, които познава по чужди

трудове. Мотивирано е решението забелязаните грешки в предишни издания да се коригират „по премълчаване“.

Даден е списък на използваните славянски ръкописи, който включва: часослови (№ 1); паримейници (23 бр., №№ 2–24); минеи (11 бр., №№ 25–35); сборници (2 бр., №№ 36–37); пълни (небогослужебни) преписи на славяноезични библейски текстове (38 бр., №№ 38–75); псалтири (15 бр., един от които – старопечатен, №№ 76–90); и триоди (14 бр., №№ 91–104). Посочените ръкописи по обективни причини са използвани в съпоставката в различна степен – както заради различната степен на съхранеността им, така и в зависимост от богослужебния им състав. От така изброените 104 ръкописа 82 са използвани *de visu* или по дигитални копия, останалите – по чужди изследвания.

В справочния апарат се привеждат отделни варианти и от други преписи – по посочени изследвания.

Посочени са използваните при анализа критически издания на локалните чуждоезични традиции. Като основно издание, от което се черпи информация за гръцкия текст, в настоящото изследване се използва т. нар. *Гьотингенска Септуагинта*. Като източник за информация за традицията на библейския текст в Профитология беше използвано критическото издание на Höeg & Zuntz. За латинския текст изборът на автора беше обективно ограничен до единственото завършено критическо издание на Йеронимовата Вулгата. В текстологическия апарат се комбинират, доколкото е възможно, данните от апаратите на тези издания. При това се използват техните собствени специални знаци и сигли, като на места са внесени незначителни изменения в посока към унификация, за да бъде улеснено четенето.

В края на главата са подробно изложени едичионните принципи – на места с коментар.

3. ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИ И ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА ИЗБРАНИТЕ ПЕРИКОПИ

Главата е разделена на две части – Законоположителни книги и Пророчески книги. В първата се разглеждат двете перикопи от Книга Битие, влизащи в обхвата на изследването. Във втората се разглеждат последователно перикопите от книгите на пророк Иона, пророк Софония и пророк Захария.

Изборът на точно тези перикопи от пророческите книги има допълнителна мотивация. Според изследователите в славянската традиция на Книгата на дванадесетте пророци ясно се открояват два дяла. Първият включва Аг., Зах., Мал., Соф., а вторият - Ос., Иоил, Ам., Авд., Иона, Мих., Наум, Авак. Славянският текст на тези две групи пророчески книги вероятно е резултат от две самостоятелни

преводачески начинания, в резултат на което в тях се откриват различни езикови особености. Проучването, от една страна, на Иона, а на друга – на перикопи от Соф. и Зах., има за цел да разшири известната информация, която е релевантна за този все още недокрай проучен проблем.

Общият модел при анализа на текстологическите особености може да се опише така:

1) Открояват се разликите между богослужебните и небогослужебните преписи. При това са отчетени някои съвременни тенденции в западната „текстова критика“, които обаче са адаптирани към нуждите на славянската текстология, обусловени от такива черти на славяноезичната книжовна традиция, които не са присъщи на гръко- и латиноезичната традиция. Най-важните отклонения от „класическата“ текстова критика са следните. На първо място – подходът е мажоритарен, тоест при теоретизирането относно разволя на текста като първичен се разглежда вариантът, който може да се реконструира въз основа на мнозинството от архаичните преписи. Второ – като цяло отношението към реконструкциите отношението е въздържано, а към допускането, че е възможно да се възстановяват форми, които не са регистрирани никъде в текстовата традиция (каквато практика съществува на Запад) – крайно скептично. Трето, настоява се на необходимостта да се разграничават собствено лингвистичните факти от текстологическите, така че да не се приема механично вариантът, който е по-архаичен в езиков план, за първичен в текстологически план. И последно, авторът се е старал да разграничава местата, където групирането на преписите за един вариант има генетичен характер, тоест вариантът разкрива родство между преписите в текстовата традиция, и случаите на хомоплазия, тоест съвпадение във варианта поради типологично сходни причини, но без родствена връзка между преписите. С други думи, става дума за текстология, която тръгва от текста, докато западната „текстова критика“ тръгва от предзададени теоретични принципи, много от които са дискуссионни и/или неприложими към славянската традиция.

2) При текстологическия коментар на вариантите двата клона на традицията се разглеждат както взети сами по себе си, така и в съпоставка, за да се открият и специфичните, и общите тенденции. Стремешът е да се очертаят явления, характерни за системните рецензии и редакции на текста, като по този начин се обогати с нови факти познанието за добре познати в палеославистиката явления като „преславската“ редакция на библейските книги, атонската редакция и рецензия, отделни групи преписи с обща рецензионна съдба и т. н.. Тъй като обемът на текстовете, с които се работи, не е голям, авторът избягва създаването на обобщаващи „профили“ на отделните процеси, като вместо това се стреми да подхожда към всеки текстологически възел едновременно като предизвикателство пред книжовниците, взет сам по себе си, и като към едно от множеството

типологично сходни места в цялостния книжовен продукт на превода (рецензията, редакцията);

3) При езиковия коментар на вариантите акцентът е върху развойните процеси в южнославянската традиция до XV в., макар че стремежът е бил да не се пренебрегват основните явления в живота на текста в източнославянска среда;

4) По отношение на чуждоезиковите източници – прави се опит да се определи всеки славянски вариант, който се основава на различен (в смисъл – нелематичен за съответното критическо издание) вариант в гръкоезичната традиция; съвпаденията с други локални традиции (латиноезичната, тези на древните източни преводи) се коментират по-скоро в типологичен план поради недостатъчните данни за постулиране на директно взаимодействие;

5) Прави се опит да се търси мотивация за откритите варианти, която да не се изчерпва само с вътрешнолингвистични фактори. Очертават се основни особености на интерпретацията на текстовете в светоотеческата екзегеза, като наблюденията показват, че голяма част от вариантите са именно екзегетически мотивирани. (Този подход не е новост в библистиката, но за авторите от предишни поколения доброто познаване на екзегетическото наследство е представлявало самоподразбиращо се „фоново знание“, докато съвременните условия изискват тези особености на интерпретацията да бъдат експлицирани.) Търсят се и по-обща мотиви – извън полето на богословието – в сферата на традиционната култура на славяните, както и в по-обща културни явления;

6) Особено внимание се обръща на случаите, в които славянските книжовници са били изправени пред трудности в превода на текста или в съхраняването на смисъла ми в хода на многовековното му копиране. Преводаческите, рецензионните и редакторските решения се коментират, на първо място, от гледище на различните техники за предаване на текста: „нуклеарен“ или „ядрен“ превод, превод чрез формални аналози (поморфеман, пословен...), смислов превод, контекстово обусловен превод и т. н. На второ място, вниманието е насочено към възможността за предаване на смисъла на места, които още в самия оригинал са неясни, двусмислени или включват реалии, които са били слабо познати (или непознати) за голяма част от славяните. Налага се заключението, че дори наличието в преводите (или в рецензиите, редакциите) на отделни дискуссионни или дори спорни решения, като цяло значението на гръцките оригинали се предава с изключително точно в пълно съответствие с богословските измерения на текстовете.

7) Внимание се обръща също така на вариантите, които: а) не намират мотивация в достъпните критически чуждоезични издания; 2) носят съществена информация за най-архаичния етап от съществуването на текстовете на славянски език (напр. следи от глаголическа подложка и др. под.); 3) представляват редки езикови явления.

От **Книга Битие** са изследвани четивата Бит. 1:1–13, 22:1–18. Перикопите са проучени при съпоставка, както следва: за първата – на 8 паримейни преписа, 7 триодни, 6 минейни, 29 небогослужебни (от които един – с хронографски състав); за втората – на 14 паримейни преписа, 8 триодни, 6 минейни, 29 небогослужебни (от които един – с хронографски състав). Тъй като при ограничения обем на избраните откъси е трудно категорично да се потвърди (или отхвърли) установеното в науката мнение, че при създаването на небогослужебния превод богослужебните перикопи са включени в него в рецензиран вид, двата клона на текста не са обособени и се проучват в обща колация. Текстът е съпоставен с гьотингенското критическо издание на Септуагинта (за отделни места са отчитани вариантите във Вулгата) и с критическото издание на Профитология. При съпоставката на славянските източници са обособени 568 текстологически възела. Тъй като до момента славянският текст на Книга Битие е бил неколkokратно обект на изследване в различните му форми, тук не се прилага в пълен размер стремежът за коментиране на всеки един възел. При все това голяма част от разночетенията са подложени на анализ.

Книгата на пророк Иона е изследвана в пълния си обем (Иона 1:1-16; 2:1-11; 3:1-10; 4:1-11), което е мотивирано от факта, че това е единствената библейска книга, която влиза в Профитология (респективно, в Паримейника) в цялост. Текстът е колиран по 16 паримейника, 8 триода и 10 небогослужебни преписа, а Молитвата на Иона от гл. 2, която стои в богослужебния Псалтир като Шеста песен – също така по 15 псалтира (един от които старопечатен) и по един часослов. Славянските богослужебни и небогослужебни преписи са колирани отделно. Двете текстови форми са съпоставени с гръцкия текст според критическите издания на Септуагинта и Профитология. При колацията са открити 999 текстологически възела в славянската традиция. Коментарът на възлите е изчерпващ, тоест анализирани са всички регистрирани явления в текстовата традиция.

Книгата на пророк Софония е изследвана по една перикопа с обем Соф. 3:8–15. Перикопата е колирана по 20 паримейни преписа (тъй като стихове 14–15 влизат в състава на още една перикопа – за вечерня в събота преди Цветница, тоест в част от ръкописите има по два преписа на тези стихове), 7 триодни и 8 небогослужебни. Славянските богослужебни и небогослужебни преписи са колирани отделно. Двете текстови форми са съпоставени с гръцкия текст според критическите издания на Септуагинта и Профитология. При колацията са открити 214 възела за разночетене в рамките на славянската традиция. Коментарът на възлите е изчерпващ.

Книгата на пророк Захария е изследвана по една перикопа с обем Зах. 11:10–13. Перикопата е колирана по 18 паримейника, 7 триода и 10 небогослужебни преписа. Славянските богослужебни и небогослужебни преписи са колирани отделно. Двете текстови форми са съпоставени с гръкоезичните извори (по

гьотингенското критическо издание на Септуагинта с някои допълнения по оксфордското, както и с критическото издание на Профитология), както и с критическото издание на Вулгата. При колацията са открити 96 текстологически възела. Коментарът на възлите е изчерпващ, тоест анализирани са всички регистрирани явления в текстовата традиция.

4. ЕКСКУРСИ

Четвъртата част на дисертационния труд съдържа преди всичко разсъждения от теоретичен характер, които в една или друга степен обуславят както подхода при интерпретацията на натрупания текстологически материал. Противно на очакванията, нито тезите на екскурсите, нито подходът им са самоподразбиращи се – във всички случаи стремежът е бил да се изследват ограниченията на текстологическата методика, съответно да се проблематизира релевантността на резултатите от самата работа на палеослависта библиист – задача, която има собствена теоретична и практическа значимост.

Екскурс 1. е посветен на необходимостта от използването на непротиворечива терминология в сферата на палеославистичната библиистика. Обръща се внимание на непоследователната употреба на основополагащи термини като *редакция*, *рецензия* и др. под., като авторът настоява, че проучвателят – който и да е той – следва да използва терминологичния си апарат недвусмислено. Разбира се, това не означава опит за изкуствено стесняване на семантиката на отдавна утвърдени термини до някакъв субективен предзададен семантичен обем. Напротив – експлицитното дефиниране на терминологичния апарат прави възможна съпоставката на резултатите от изследването с резултатите на други изследвания с непротиворечиво използвана терминология. Даден е списък с термини, използвани в труда, като дефинициите им излагат значенията, с които те се използват в дисертацията, като в някои случаи предложените определения се отклоняват от обичайната им употреба в палеославистиката.

Екскурс 2. е посветен на колацията като основен похват за излагане на акумулираните текстологически данни. Изложените са засягат различни аспекти на колирането и на места влизат в задочна дискусия с някои наложени се в палеославистиката методически стереотипи. На първо място са подчертани недостатъците на установилите се метод на текстологическо групиране на източниците въз основа на „представителни“ особености. Очертани са трите основни типа колации като тип графично представяне на текстологическата материя. Поставен е проблемът за целите на колацията, съобразно които трябва да се адаптира и колационната техника, и детайлността на излаганите данни.

Екскурс 3. има за цел да актуализира основни проблеми, свързани с преводаческите принципи, техника и стил на старобългарските книжовници. На

първо място е обърнато внимание на превода като филологически акт, както и на трудностите, които стоят пред неговото изпълнение. Припомнени са някои техники, изследвани от транслатологията, които имат широко приложение: заимстването, калкирането, дословният превод, транспозицията, модулацията, еквивалентността и адаптацията. Обръща се внимание на проблема за семантичната многопластовост на гръцките оригинали. Отчетено е взаимодействието на различните социолингвистични формации, в които е съществувал всеки от езиците, свързани с кирило-методиевската преводаческа традиция, и проблематиката на взаимодействието на тези формации.

Екскурс 4. е фокусиран върху вариантологията (учението за варианта) като основа на текстологията. Анализира се семантичният обем на понятието, като се обръща внимание на някои необосновани пресупозиции в палеославистиката. Същността на варианта е изложена катафатически и апофатически. Щрихирани са основните причини за поява на варирането. Поставен е акцент върху принципното различие между разглеждането на варианта като резултат – и като процес. Очертани са и важни, слабо разработени в (палео)славистичната библистика теоретични въпроси като тези за отношението между вариант и лема, за едновременното съществуване на иновационни и консервационни аспекти във варианта като феномен на живота на текста. В края е направена типологизация на редакциите като систематична филологическа работа върху текста.

Екскурс 5. има за обект различните критически издания на гръкоезичните и латиноезичните текстове – източници. Посочени са основни особености на онези издания, които биха били подръчни за палеослависта при проучване на традицията на Паримейника, като разставянето на акцентите е направено именно от гледище на палеославистичната библистика. Последователно се обръща внимание на Гьотингенската Септуагинта, Кеймбриджката Септуагинта, Оксфордската Септуагинта, изданието на Книгата на Иисус Навин от Макс Маргулис, критическото издание на Профитология (тук е приложен списък на използваните в изданието ръкописи) и критическото бенедиктинско издание на Вулгата. Изложена е една работна идея – за възможното бъдещо съчетаване на критическите апарати на изброените издания, което би разкрило пред палеослависта библиист по-богата съпоставителна информация, респективно – повече възможности за проучване на славянската традиция.

5. ИЗВОДИ

По отношение на конкретните наблюдения над текстовете се очертават следните изводи:

- В текстовете липсват достатъчно експлицитни архаични езикови особености, за да бъде първоначалният паримеен превод определен като собствено Кирило-Методиев, макар че несъмнено е кирило-методиевски.

- Небогослужебният превод в много случаи показва черти, сходни с онези, които обикновено се определят като „преславски“.

- Атонската рецензия на текста има контаминативен характер – на много места тя съчетава, кодифицира варианти, които вече са се появили в ръкописната традиция преди това. В голям брой случаи атонският вариант има „преславски“ характер. Атонската редакция обаче все още има нужда от дефиниране, тъй като нейните особености се простират извън рамките на изследваните текстове. На много места се основава на богословско възприятие на текстовете, различно от това на преводачите на богослужебния и на небогослужебния текст.

- При анализа на текстологичните възли се забелязва огромен брой индивидуални варианти, мотивирани от аналогични варианти в гръцката традиция. Това недвусмислено говори, че освен няколкото хронологично-локални ядра на рецензиране/редактиране на двете форми на текста (богослужебна и небогослужебна), през целия период на ръкописно разпространение на текстовете са правени отделни справки с гръцки ръкописи, принадлежащи на различни клонове на традицията.

- Трябва да е ясно, че този феномен е възможен единствено при удовлетворяването на две условия: 1) достатъчно обхватна библиотечна база, в която присъстват разнообразни алотекстове на гръкоезичната традиция; 2) траен и широко разпространен гръко-славянски билингвизъм. Тези две условия стесняват до голяма степен географския ареал на поява на вариантите.

- Обосновано изглежда предположението, че голяма част от вторичните варианти в източнославянските преписи, макар несъмнената им принадлежност към този клон на традицията, вероятно са се появили не на източнославянска географска територия, а на Балканите – на места на дълготраен и интензивен литургически контакт между книжовници с източнославянски произход, от една страна, и гръцката традиция, от друга. Тоест движението на тези вторични варианти (след първоначалния пренос на Паримейника) е чрез ръкописи от центрове като Атон и Константинопол на североизток.

- Относно първоначалните редакции на Паримейника. Григоровичевият представлява редактиран и рецензиран текст. Не образува една група с Лобковския. По-близък до Григ. е Дечанският паримейник, обаче той е друг клон на същата редакция. Лобковският пази някои по-архаични четения, но той е редактиран не само езиково, а и богослужебно. Руската традиция тръгва не само от Захаринския – едновременно с архетипа на Зах. са навлезли преписи, които са били близки до архетипа на Григ., но те не получават широко разпространение, има само отделни относително късни руски преписи, които показват този тип. Самият Паримейник

като богослужбена книга е редактиран в южнославянска среда поне веднъж в XII в., както личи от промяната в конвоиращите химнографски бележки, а може би още веднъж в XIV в. Редакторска дейност е осъществявана и в източнославянска среда. Отделни изменения – някои с редакционен характер – са се натрупвали стихийно през вековете.

- В триодите има една системна редакция и рецензия – атонската, и тя е свързана с богослужбено преформатиране. Дава отражение в късни преписи и на Паримейника, но изглежда, че не се разпростира върху минеите.

- Относно историята на славянските преводи на Битие – ситуацията, изглежда, е по-сложна дори отколкото я описва А. Михайлов. Разбира се, върху само две перикопи не могат да се правят мащабни заключения, но ми се струва, че някои особености, дори с отчитане на недостатъчната проученост на материала, все пак се натрапват и има основания да се получат експлицитна формулировка. Някои особености на небогослужбните преписи, за които Михайлов смята, че са редакция (или рецензия – по използваната тук терминология) – вероятно трябва да бъдат характеризирани като вторични, зависими преводи в транслатологичен смисъл. Колкото до богослужбните преписи, може да се смята за почти сигурно установено, че славянските паримейници възхождат към един хипархетип, тоест представляват резултат от единен преводачески акт, макар и преведеният текст да е подлаган на различни редакционни и рецензионни изменения през времето. Откриват се твърде много съвпадения с латинския текст и с текстовете на древните източни версии (Т_А), за да останат без внимание – а това означава необходимост от обновяване на интерпретативния модел, за да намерят тези съвпадения обяснение и да се прецени дали става дума за констелации или за генетично обусловени групирания. (Убедителни, недвусмислени свидетелства за съпоставка с еврейския текст не се откриват в рамките на включените в колацията текстове в техните преписи.) Също така текстологическите особености в някои богослужбни преписи създават впечатлението, че перикопите от Бит. в тях нямат за антиграф друг богослужбен препис, а небогослужбен – практика, която е регистрирана вече в грц. традиция. За Бит. минеите представляват относително самостоятелен алотекст – остава въпросът защо.

- Относно преводите на Иона – небогослужбният превод е правен по текст с коментари, но не е ясно дали тези коментари са били преведени заедно с книгата. По-вероятно – не, както сочат някои липси; явно коментарите в F.I.461 са вторичен превод, съобразен с вече готовия превод на собствено библейския текст. Като цяло преводът е много любопитен, защото не само съдържа експлицитно реалии, свързани с корабоплаването, които вероятно не са били познати на голяма част от възприемателите на превода (но пък със сигурност са били добре известни на книжовници, родени и израснали във второто по големина пристанище в Империята); а и част от внушенията се основават на пресупозиции, които са били

самопонятни на „морски народ“ като гърците, ала чужди за мнозина славяни. От тук произтичат и ред интересни преводачески решения.

В текстологическо отношение – на много места групирането на ръкописите, поддържащи съответните варианти, поставя въпроса дали първоначалният паримеен превод на Иона е бил „лукиановски“, а по-късно на места е „делукианизиран“ – или обратното, първоначално не е бил „лукиановски“ като текстови особености, но вторично е бил „лукианизиран“. (Анализът на вариантите прави по-вероятна първата хипотеза, но и поставя въпроса за причините и целите на такава „делукианизация“. От друга страна, налице са и белези, че богослужбният превод поне на някои места не се основава на „лукиановския“ Профитологий – вместо това паримейният превод често следва групата С-68.)

Много характерни белези за това, че текстът е подлаган на целенасочена емендация спрямо различен грц. оригинал, имат контаминативните варианти, при които книжовникът не заменя съществуващата форма с аналогична на различната гръцка, а добавя новата към старата. От значение са също така малобройните, но точно затова любопитни съвпадения дори не с друга версия на LXX, а със съвсем различен грц. превод – Θ.

И за Иона, както и за Бит., атонската рецензия на текста, както добре личи от групирането на преписите, е силно зависима от „преславската“ небогослужбна. Особен интерес обаче изисква появата на „преславизми“ в такива места от богослужбния превод, които изобщо са пропуснати в небогослужбния.

При небогослужбната текстова форма личи, че тя е достигнала до източните славяни чрез дефектен ръкопис. От друга страна, изглежда, че небогослужбният текст е бил подложен на южнославянска почва на вторични изменения – както грешки, влошаващи текста, така и емендации.

Както в Бит., така и в Иона се наблюдават и голям брой съвпадения с **ЦА** – факт, който изисква внимателен бъдещ анализ.

Очертава се и специфична история на текста на Молитвата на Иона в книжовната традиция на Псалтира.

- Относно перикопата от Книга на пророк Софония. Изглежда, че паримейният превод е инкорпориран в небогослужбния текст по дефектен ръкопис и след това е подложен на редакция (при която обаче също са допуснати някои грешки). Тъй като първоначалният паримеен превод, изглежда, не следва „мажоритарния“ грц. текст (с който се съгласува и Профитологият) – има поне два възела, които го показват, възниква въпросът дали превеждането не е правено по небогослужбен грц. препис с отбелязани литургически адреси. Макар и обемът на перикопата да е неголям, отново възниква въпросът дали грц. оригинал, по който е извършен преводът, е бил „лукиановски“, а по-късно преводът е „делукианизиран“, или обратното – „нелукиановски“ превод по-късно е „лукианизиран“. Налице са аргументи както за едната, така и за другата хипотеза. Въпросът има не само

прагматично, но и теоретично значение, тъй като отдавна установена в библеистиката тенденция е книжовниците да добавят към текста, а не да отнемат от него. Важна е текстовата форма на Соф. 3: 11, където атонската намеса има характера на редакция, не на рецензия (налице е промяна в богослужебния състав).

- Относно перикопата от Книга на пророк Захария. Небогослужебните преводи, изглежда, са повече от един. Необходими са наблюдения върху по-голям обем от текста, за да се потвърди или отхвърли това впечатление.

Общите наблюдения, засягащи повече от една библейска книга, се изразяват най-общо в следното.

- На първо място – отдавна установена практика в славистичната библеистика е да се противопоставят богослужебните на небогослужебните текстове в гръцката традиция и чрез съпоставка с така постулираните два клона да се търсят причините за едни или други особености на славянските текстове. Както изследванията на Wevers върху Битие, така и собствената ми работа с текста показват, че това разделение е необосновано. Не съществува отделна профетологийна рецензия или редакция на старозаветните книги, тъй като почти всички варианти, регистрирани в Профетология, се откриват и в небогослужебни преписи. Причината за това не може да бъде обяснена, ако не се вземе предвид особената история на Профетология, съответно на Паримейника, и няколкото етапа на тяхното „самопораждане“. Не точно така стоят обаче нещата със славянския Паримейник и изобщо със състава на старозаветните перикопи в славянското богослужение. Тази диспропорция трябва да бъде обяснена. Това се отнася и до търсенето на отражение на рецензии на гръцкия текст в славянските преводи. Не може да има „дукиановска“ рецензия на Битие в славянския превод, след като в Петокнижието, както проучванията на Wevers недвусмислено показват, изобщо няма „дукиановска“ рецензия.

- Второ – основополагащо правило в библеистиката е историята на всяка една книга да бъде обяснявана сама по себе си и че не е възможно текстологическите резултати за една книга да бъдат пренасяни върху друга книга нито индуктивно, нито дедуктивно, нито традуктивно. Нещо повече – известно е, че съдбата на някои книги е дори по-усложнена и историята на едни техни части не съвпада с историята на други части – какъвто е например случаят със сюжетната рамка на Книга Иов. Работата със славянските източници показва, че не само това е напълно вярна констатация, но че дори в тази си формулировка изглежда твърде опростена, за да обясни съвкупността от наличния текстологически материал. При този тип изследвания, като настоящото, материалът трябва да бъде оглеждан в четири измерения, от четири гледни точки. На първо място – това е съставът и езиковите особености на конкретната библейска книга, условно разглеждана като цялост, в установения от традицията вид. На второ място – формата (в текстологически

смисъл) не на библейската книга, а на дадения устойчив състав като сбор от текстове с определени литургически адреси – в зависимост от неговата функция. На трето място – характерните особености на съответния тип календарно мотивирана богослужерна или тематично мотивирана небогослужерна книга – което не е едно и също с историята на богослужерния или небогослужерния устойчив състав. (Особено добре личи това при съпоставка между особеностите на текста в небогослужерните преписи, съдържащи собствено библейски книги, и небогослужерните преписи в хронологически сборници и други състави.) И на четвърто място, разбира се, стои диахронният план, тоест проследяването на историческата динамика във всяко от тези направления. Всяка една от тези насоки разкрива специфични особености, които поставят и специфични проблеми. Само съвкупното им разглеждане дава възможност да бъде разбрана текстовата традиция. Това показва една съществена слабост в славистичните библеистични изследвания – на нас ни липсва съвременната текстолингвистика, по-конкретно теорията за алотекстовете. Не разполагаме дори с необходимия терминологичен апарат, за да формулираме групирания на текстологически особености, които са видни от натрупания материал. Напр. съвкупността от особеностите в Бит. в минеите не е нито редакция, нито рецензия в терминологичен смисъл – но групиранията се виждат, тоест нямаме думите, с които да назовем ясно видим и относително самостоен обект на проучването.

- На трето място – натрупаният материал показва недвусмислено, че т. нар. „класическа текстология“ или „текстова критика“ не предоставя необходимия достатъчен инструментариум. Необходимо е впрягането в работа на новите открития в областта на науките за текста, към новите научни дисциплини или към конкретни техни достижения. Нужно е да се обърне поглед и към други полета, напр. към теорията на информацията, теорията на множествата, филогенетичния анализ и т. н. Да не говорим за някои тенденции в съвременната транслатология – при която акцентът се поставя върху предаването на съдържанието на текста без оглед на запазване на формално съответствие между оригинал и превод. Традицията на библейските преводи, при който стремежът към абсолютна точност е водещ принцип, но се съчетава със стремежа за формална аналогичност, не може да получи адекватна оценка, ако се гледа в такава светлина. Трябва също да се каже, че съвременното учение за хомоплазиите, тяхната същност и поява, преобръща една съществена част от „класическата текстология“ и дава възможност да бъдат преразгледани отчасти или изцяло редица „аксиоматични“ постановки в славистичната библеистика. Тук трябва да отнесем и необходимостта от статистически подход към материала. Филолозите, за съжаление, не разбират статистиката – и както самите статистици твърдят, допускат редица грешки в опитите си да прилагат статистически техники към материала си.

- Четвърто. Трябва също така да бъде отхвърлена методиката на анализ на текстологическия материал по подборни „представителни“ текстологически възли – особено пък, когато се строи само върху лексикални белези. Това не е същински анализ, това е пренебрегване с лека ръка на огромен текстологически материал, който може да даде съществена информация единствено когато се разглежда в системната взаимосвързаност на възлите. Ще дам само един – показателен, струва ми се – пример. В разглежданата тук перикопа от Зах. в колираните богослужебни преписи са регистрирани 72 текстологически възела. От тях собствено лексикални замени (тоест когато една лексема се замества с друга, а не когато има липса или добавка) се откриват *само в 10 от възлите*. Тоест, ако анализът се беше фокусирал само върху „представителни“ лексикални варианти, авторът тук трябваше да си затвори очите за шест седми от събрания материал. Изводите от това са ясни. Трябва да бъдат анализирани всички аспекти на натрупания материал, да се обясни, доколкото е възможно, всеки един възел – и тогава да се подходи към очертаните посоки, тенденции, явления, и да се направят обобщения. Оказва се, че статистически погледнато, всякакви популярни твърдения от типа „най-устойчив е синтаксисът, после лексиката, морфологията е по-динамична“ (или в каквато там комбинация се появяват) – и т. н., са необосновани.

- Пето. Явна е нуждата от нова теоретична рамка, която да обяснява събрания текстологически материал. Материалът съществува, особеностите са налице, но сега предпочитаната теория за книжовните школи не дава възможност да се обясни дори половината от натрупаната фактология. Постановката за разликите между кирило-методиевски, преславски, охридски черти (както и да бъдат наричани) – това е просто един научен конструкт, опит да обясним материала, не е самият материал. Да се обясни например как неща, които не са превеждани в Преслав – те просто нямат преславски текст – все пак имат „преславски“ езикови особености. Или как материалът показва системно „непреславско“ рецензиране на преславски по произход текстове. Защо нямаме нито един „чист“ „преславски“ или „кирило-методиевски“ текст за едни книги, а за други такъв относително „чист“ хипархетип е възстановим? И какво е в такъв случай отношението между рецензия, редакция и несамостоятелен, частично зависим превод? Някои автори разглеждат появата на „преславизми“ в хърватските глаголически преписи като „противоречие“ – така ли е наистина и защо? На такива неща сега доминиращата теория за книжовните школи не дава задоволителен отговор. Значи – нужна ни е нова теоретична рамка, защото материалът трябва да бъде обяснен. Има например светоотечески наблюдения над отделни текстологически проблеми – св. Григорий Богослов на места коментира защо в едни преписи стои тази дума, а в други преписи – друга. Как един книжовник, който добре познава и високо цени книжовните трудове на св. Григорий – какъвто е бил самият св. Кирил – би се отнесъл към проблема за текстологическите варианти изобщо – и към конкретни възли на вариране? Може

ли това да послужи за основа за разбирането на текстологичните процеси в нашата традиция? Подобни проблеми дори не са повдигани в славистичната библиестика.

- Шесто. Налице са многобройни доказателства за това как различното богословско възприятие, различните херменевтични техники, дори придържането към различни екзегетични традиции са дали отражение на решенията на преводачите и рецензентите. Да се анализират езиковите особености на превода, без да се държи сметка за тълкувателния контекст, в който те се появяват, може да се прави за едни типове варирания, които са обикновено семантично ирелевантни (напр. при някои морфологични процеси, при които се променя изразното средство, но смисълът остава същият). За други варирания, напр. на лексикално и синтактично ниво, анализът на вариантите просто не може да бъде отделен от богословския и мирогледния в широк смисъл контекст. Не са и не могат да бъдат равностойни напр. постановките *Бог прави добро. ≠ Бог твори добри. ≠ Добро прави Бог*. Различните редакции и рецензии на текста, когато имат системен характер, не са само израз на различно лингвистично отношение към съществуващите вече версии – те са също така въплъщение на различен *херменевтичен модел*, който може да бъде мотивиран догматично-апологетично, катехитично, богослужебно, патрологично и т. н. В тази връзка особено показателни са случаите, когато славянският превод целенасочено избягва антропоморфизмите или метафоричността на грц. текст (напр. в Иона) – очевидно съобразявайки се с факта, че в християнска Византия текстът функционира в една херменевтична ситуация, а сред новопокръстените славяни – в напълно различна. Наблюденията на Д. Крюгер не само показват как монашеството създава Профитология като тип богослужебна книга и по този начин индиректно налага този херменевтичен модел, но и водят имплицитно до още две посоки на размисъл. Първо – че небогослужебните текстове не само имат различно функционално предназначение, но и разликите в небогослужебния превод (особено когато е придружен с тълкования) ще имат за цел друг интерпретативен модел. И второ – че промяната в херменевтичната ситуация (каквато настъпва с разпространението на исихазма), придобивайки богослужебна реализация под формата на промяна на богослужебния устав с произтичащите от това изменения в книжовния корпус, неминуемо води до това, че атонската редакция и рецензия на славянските богослужебни книги въплъщава и една нова интерпретация на текстовете. Както показва анализът на вариантите в съпоставка с грц. традиция, основна цел на текста, оформен на Атон, е била създаването на правилен славянски текст, а не издирването и възпроизвеждането на текстологически арбитражен грц. оригинал. Само по себе си това е принципна разлика спрямо измененията, регистрирани в текста в XII в. (вж. по-долу).

- Седмо. Не във всички случаи старобългарският език е притежавал средства за адекватно изразяване на значението и смислите на грц. оригинал. Същото важи за по-късно обособените нормативни формации, известни в науката като

„редакции“ на старобългарския книжовен език. В някои случаи преводачите и рецензентите са допусkali умишлено отдалечаване от грц. текст, когато аналогичното му предаване (т.е. при спазване на някаква традиктивна аналогична функционалност) би могло да доведе до двусмислица или безсмислица за славяноезичния възприемател. В някои случаи асиметрията между език източник и език реципиент се е изразявала в това, че грцкият текст е бил поливалентен и славянският книжовник, за да представи смислен превод, е трябвало да внесе силен интерпретативен елемент в работата си.

Още няколко по-странични наблюдения в този смисъл.

- Трябва да се хвърля поглед и към по-широкия контекст. Подходящ е за христоматиите примерът от Битие за това как при описанието на разделянето на водите, които са *под* твърдата, от водите, които са *над* твърдата, огромната част от грцките преписи дава една последователност, а огромната част от славянските – точно обратната последователност, при това без оглед на факта, че говорим за текст, който се появява в поне пет типа богослужебни и небогослужебни преписи, и всеки тип е бил подложен поне на няколко редакции и резенции. Такива места изискват явно търсенето на друга аргументация, която да обясни подходът на поколения от преводачи, редактори и коректори към едно и също място – в разрез с гръкоезичната традиция.

- Стилистичният аспект на проучваните текстове остава и досега пренебрегван фактор при анализа на вариантите. И този рестриктивен подход е необоснован. Ще си позволя да повтoря дословно извода, направен при анализа на Бит.: не само изборът между част от преводаческите похвати (обусловен не само от семантични, но и от екзегетични и богослужебни причини) дава възможност за адекватно предаване на много от стилистичните особености на оригинала – нещо, което добре личи в случаите, в които преводът ангажира стабилизиращи системи от различни нива, например морфологично, синтактично и семантично, както е при етимологичната фигура. В определени случаи преводът е целенасочено стилистично маркиран; в други случаи (особено в дейността на „преславските“ книжовници) предложеният нов превод или нов вариант има характера на стилистична неутрализация. Колкото и хипотетичен характер да носят реконструкциите на подобни явления, надявам се в бъдеще те да заемат по-значимо място в текстологичната работа върху славянските библейски текстове.

- Анализът на дистрибуцията на вариантите в съпоставка с грц. текст показва, че в XII в. на Балканите са правени опити за емендация на богослужебния текст по грц. източници, различни като текстологически тип от онези, по които е направен първоначалният паримеен превод. Такива книжовни начинания, както показва групирането на архаичните паримейни преписи, е имало не по-малко от две. Тези опити за емендация са били вероятно няколко, съответно на различни места и може би по различно време, защото следите от тях очертават ясно различни групи в

рамките на основните клонове на развой на текста. Част от направените изменения по-късно получават своята „апробация“ в работата на атонските книжовници. От една страна, това показва, че в XII в. на Балканите съществуват няколко авторитетни (и с достатъчен интелектуален ресурс) книжовни средища, където може да се предприеме такава нелека задача. От друга страна, това насочва към територии на непрекъснато славяно-гръцко литургическо общение. Необходимо е по-обхватно проучване върху вариантите, регистрирани в староизводните преписи, за да се очертаят параметрите на тези рецензии. Но дори в настоящия момент може да се твърди спокойно, че XII в. не е бил „тъмна епоха“ в развоя славяноезичните библейски текстове, не е бил просто промеждутъчен етап между класическото състояние и атонската реформа. Напротив – в XII в. библейските текстове не само се преписват, но и върху тях се извършва целенасочена филологическа дейност (в смисъл не само на *philologia profana*, но и на *philologia sacra*).

- Именно към края на XII в., а не в XIII в., трябва да се отнесе и началото на продължителния процес на изместване на ветхозаветните перикопи в Триода. Макар да няма съхранени преписи, които да го показват недвусмислено, косвен аргумент за началото на процеса дават някои варианти, които се споделят от архаични южно- и източнославянски паримейници (от XIII в.), но не се откриват в староизводните триоди – следователно, тези варианти са се появили след навлизането на лекционарните четива в Триода.

- В XV в. на източнославянска почва случват две независими рецензии на анализирани текстове – едната е на богослужбния текст, а другата – на небогослужбния. И двете са регистрирани не във всички източнославянски преписи от този и следващия век, а само в определени преписи, които вероятно формират текстологически групи. Несъмнено тези изменения също обозначават не само нова лингвистична ситуация на битуването на текста, но и нова херменевтична такава.

6. ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Библиографският списък съдържа 630 заглавия (като онези, които не са ползвани непосредствено от автора, а се цитират по чужди изследвания, са експлицитно обозначени). Използваните изследвания са на български (вкл. на регионалната „македонска“ книжовна норма), руски, сръбски, чешки; английски, немски; френски език (разбира се, без да се отчитат текстовете на старобългарски в различните му редакции, старогръцки и латински).

7. ПРИЛОЖЕНИЯ

Към работата са добавени пет приложения.

Приложение 1. представлява списък на запазените (според археографски данни) славянски преписи на Паримейника.

В Приложение 2. е предложена справочна таблица на сигли и номера, използвани при обозначаването на някои паримейни преписи в други изследвания.

Приложение 3. представлява списък на южно- и източнославянските небогослужбни библейски преписи, създадени до XVII в. включително.

В Приложение 4. е предложена за удобство таблица на сигли и номера на небогослужбни преписи, използвани в други изследвания.

Приложение 5. съдържа списък на гръцките старозаветни лекционарии, т. е. по същество на ръкописите на Профитология.

ОСНОВНИ НАУЧНИ ПРИНОСИ

1. Дисертационният труд поставя началото на едно системно и пълно изследване на славянския превод на паримийните четива, предназначени за православно богослужение през времето на Страстната седмица.

2. Използва се комплексен метод на изследване, който дава възможност да се проследят в диахронен аспект езиково-текстологическите особености на перикопи от четири библейско книги (Книга Битие, Книга на пророк Иона, Книга на пророк Захария, Книга на пророк Софония).

3. Приложената изчерпваща колация на всички значещи особености на съпоставените преписи и детайлизиращият, доколкото е възможно, анализ на текстологическите възли са взаимосвързани аспекти на работата.

4. Анализът представя явленията от историята на езика в текстологически контекст, като се стреми да идентифицира причините за текстологическите процеси не само в езиковия развой сам по себе си, но в широк кръг от екстралингвистични фактори – богослужбни, богословски, културологични и др.

5. Направен е опит да се пригоди част от терминологична система на класическата филология и да се приложи за пръв път върху изследвания материал от славянския Паримейник. На много места текстът коментира принципи на класическата текстология с оглед на тяхната приложимост в палеославистичната библеистика, за да аргументира нуждата от търсене на нови подходи в тази област.

6. Като материал за проучването са използвани голям брой преписи на Паримейника и преписи на небогослужбната текстова традиция (общо 104 ръкописа). Голяма част от привлечените ръкописи за първи път се подлагат на детайлна текстологическа работа, а някои от преписите се проучват за първи път.

7. Приложени са някои нови подходи за графично и структурно открояване на данните. Някои от използваните средства – напр. „поетапното“ излагане на сложните транспозиции – се прилага в дисертационния труд за първи път.

8. Приложенията (списъци на славянските паримейници, на небогослужебните преписи, съпоставителни таблици на техни сигли в различни изследвания, както и списък на гръцките профитологии) съществено обогатяват популярната до момента археографска информация относно изследваните типове книги. (около 40 преписа повече за паримейниците и около 110 преписа повече за небогослужебната традиция).

9. Събраният текстологически материал може да бъде обект и на други изследвания от различно естество. Тъй като материалът не е подчинен на ограничение за проучване само на определен тип езикови и текстологически процеси и обхваща всички релевантни факти, съдържащи се в подобрения обем от текстове в използваните преписи, той може да бъде „пренареждан“ от бъдещите изследователи и да бъде обект на различни типове работа.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННАТА ТЕМА

1. Перикопата от глава *седма* на Книга на пророк Даниил в традицията на славянския паримейник. – *Paleobulgarica*, XXXIII (2009), № 1, 33-41.

2. Перикопите от Книга Битие за Страстната седмица. (Текстология и херменевтика). – *Енос. Език. Мит.* Годишник на ААЕФ “Онгъл”, т. IX. С., 2011, 160-174. ISSN 1311-493X.

3. Бележки върху Хилендарския паримейник. – В: Сборник с доклади от заключителната конференция по проект “Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания” (София, 15.12.2011 г.), София, 2011.

4. Notes on the Hilandar parimejnik. – In: Dali Chitunashvili (ed. in chief), Nikoloz Aleksidze and Mzia Surbuladze (eds.), *Caucasus between East and West. Historical and Philological Studies in Honour of Zaza Aleksidze*. Tbilisi: National Center of Manuscripts, 2012, ISBN 9941029962, 9789941029967.

5. The Biblical treasures of Serbia I. Unstudied Copy of the Book of Job (Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate Nr. 276). – *Балканистичен форум*, № 3/2013 [излязъл от печат в 2014 г.], 60–65.

6. Из библейската съкровищница на Сърбия – II. Непроучен препис на великопостните перикопи (МСПЦ Грујић 147). – В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи (Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков), Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, 2013, с. 244-249, ISBN: 978-954-680-908-7.

7. Неисследованный список Книги Иова (Белград, ПБ № [2]76). – Славянский мир: общность и многообразие. К 1150-летию славянской письменности. 20-21 мая 2013. Международная научная конференция. Тезисы. М., 2013, с. 62-64, ISBN 5 7576-0277-5; <http://www.inslav.ru/izdaniya/arxiv/8-arxiv-publikaczij/1603-slavianskij-mir-2013-tezisy>.

8. Един мним ръкопис на Паримейника от епохата на Търновската книжовна школа (РИМ - Габрово, № 2р-В). – В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи (Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Иван Кочев). УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015, 396 с., ISBN: 978-954-00-0044-2.

УЧАСТИЕ В НАУЧНИ ФОРУМИ

1. Паремийните четива за Страстната седмица и фолклорът. – Юбилеен научен симпозиум „Етнология на пространството“ и Филмов фестивал „Балканска културна филмотека“ – град Самоков, 5.–8. октомври 2006 г. ААЕФ „Онгъл“ и ГИМ – Самоков.

2. Проблеми на текстовата традиция на Книга на пророк Иона. – XV интердисциплинарен колегиум по старобългарска литература и култура в памет на акад. П. Динеков, посветен на 1090 години от Успението на св. Климент Охридски. – БАН, Институт за литература, 23.–25. ноември 2006 г.

3. Проблеми на текстовата традиция на Книга на пророк Иона в псалтирите. – Седми Климентови четения за млади изследователи. СУ „Св. Климент Охридски“, ФСФ, Катедра по кирилометодиевистика. София, 27.11.2006 г.

4. Наблюдения над Хилендарския паримейник. – Международна научна конференция Шести Арnaudови четения. Русе, 24.–26. октомври 2008.

5. Проблемът за произхода на паримията от Книга на пророк Иезекиил в Зайковския требник. – Девети Климентови четения за млади изследователи. СУ „Св. Климент Охридски“, София, 19. ноември 2008 г.

6. Перикопите от Битие за Страстната седмица – текстология и херменевтика. – Втори Царшишманови дни в Самоков. Самоков, 2.–5. октомври 2008 г.

7. Съществува ли профетологийна редакция на Книгата на пророк Иезекиил? – Международна научна конференция Библейските преводи в славянската традиция и Кирило-Методиевските извори. Варна, 11.–14. септември 2009.

8. Старобългарската лексема ГНОИ. – Етнос и сакрална география. Международен научен симпозиум Трети Царшишманови дни в Самоков. Посветени на 540-годишнината от преминаването на мощите на всебългарския покровител св. Иван Рилски през Самоковско и на 140-годишнината от последното зографисване на Бельова църква от Никола Образописов. Самоков, 2.–4. октомври 2009 г.

9. Текстова критика, текстология и верую. – Етнология на общуването. Международен научен симпозиум Пети Царшишманови дни в Самово. Посветени на 150 години от освещаването на православния храм „Св. Николай Чудотворец“ в Самоков; 150 години от рождението на видния самоковец и военен деец генерал-лейтенант Тодор Кантарджиев (1861-1945); 20 години от основаването на Асоциация Онгъл. Самоков, 7.–9. октомври 2011 г.

10. Бележки върху Хилендарския паримейник. – Заключителна конференция по проекта “Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания”. София, СУ “Св. Климент Охридски”, 15.12.2011 г.
11. The Greek Original of the Slavic Old Testament Lectionary: Some Text-Critical Problems. – Ninth Joint Meeting of Bulgarian and North American Scholars, University of Oregon, Eugene, OR, May 31st – June 2nd, 2012.
12. Неисследованный список Книги Иова (Белград, ПБ № [2]76). – Славянский мир: общность и многообразие. К 1150-летию славянской письменности. 20 – 21 мая 2013. Москва, Институт славяноведения РАН
13. Непроучен препис от Книга на Иов (Белград, ПБ № 276). – XXII Международна кръгла маса „Той на Балканите”. Благоевград, 25.–26.04.2013
14. Из библейската съкровищница на Сърбия – II. Непроучен препис на великопостните перикопи (МСПЦ Грујић 147). - Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. В чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков, 8.–9. май 2013, Благоевград
15. Начални наблюдения над Грубановия триод (Зогр. № 39). – Осми Цар-Шишманови четения в Самоков, 10.–12.10.2014.
16. Един мним ръкопис на Паримейника от епохата на Търновската книжовна школа (РИМ - Габрово, № 2р-В). – Научна конференция с международно участие «Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи», Благоевград, 24.–25.09.2015 г.
17. Една особеност в състава на Паримейника или още един медиевистичен ракурс към Русалска сряда. – Девети Цар-Шишманови дни в Самоков. (Тридесет и пети научни четения на ААЕФ „Онгъл“.) Самоков, 02.–04.10. 2015 г.